

4. Влада і костюл в радянській Україні 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / упор. та передм. Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2003. № 2 (21). 508 с.

5. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви в 1920-х–1930 рр. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичне релігієзнавство”. 2010. Вип. 3. С. 17–32.

6. Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х–30-ті рр. ХХ ст.) // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичне релігієзнавство”. 2014. Вип. 10. С. 62–73.

7. Ігнатуша О. М. Руйнація Католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXVII. С. 180–184.

8. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. 384 с.

9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 1278. Оп. 1. Спр. 12.

10. ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2519. 12 арк.

11. Буланова Н. М. Кам’янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ, 2011. 240 с.

12. ДАДО. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 9.

13. Буланова Н. М. Земні силуети віри: історія церков Кам’янського–Дніпродзержинська: іст. нарис. Дніпропетровськ, 2000. 110 с.

14. Рубльова Н. Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20–30-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Нац. акад. наук України; Ін-т історії України. Київ, 1999. 234 с.

15. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 24. Оп. 14. Спр. 472. Арк. 20–20 зв.

16. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russland deutschen Teil: Kath. Teil., Aus Vergangenheit und Gegenwart des Katholizismus in Russland. Schnurr, Joseph. – 2., überarb. u. erw. Aufl. – Stuttgart, [Hasenbergstr. 56] : J. Schnurr, 1980. – 416 S.: Ill., graph. Darst.

17. Jakob Mohr. Geschichten der bayerischen Kolonie Jamburg, derer Tochter Solonien und Verbannungsort Asbest. BadLaer, 2004. 470 S.

Ольга Сахно

Кіно як інструмент антирелігійної політики в радянській Україні 1920–1930-х рр.

Церква та релігія довгі століття були невід’ємними складовими частинами українського суспільства. Рушійні зміни щодо державно-церковних відносин відбулися в 1920–30-х рр. зусиллями більшовиків. У новій державі не було місця для Бога, тому з антирелігійною кампанією не зволікали, вдаючись до насильницьких методів.

За радянської доби шляхи розповсюдження пропаганди були різноманітними: листівки, плакати, агітканина, радіо, преса, книжкова продукція, картини, тощо.

Також до цієї справи був залучений зовсім новий для того часу вид мистецтва – кіно. Одна із його функцій полягала у формуванні культури нового типу – радянської культури.

Метою статті є спроба аналізу радянських фільмів, які демонструвались у той час з метою антирелігійної пропаганди, та показати, яке місце серед пропагандистських засобів відводилося кіномистецтву.

Антирелігійна пропаганда є об'єктом вивчення вітчизняних істориків та релігієзнавців. Аналіз історіографії свідчить, що тема ролі кіномистецтва в антирелігійній пропаганді присутня в низці публікацій українських науковців. Варто згадати Р. Росляка [1], А. Киридона [2], І. Шустака [3], Н. Кіндрачука [4]. У поле зору зазначених науковців тема використання кіно з метою антирелігійної пропаганди потрапляла лише фрагментарно.

З останніх публікацій варто згадати статтю Г. Маринченко, у якій авторка дослідила саме кіно та радіо як засоби антирелігійної пропаганди в часових рамках “хрущовської відлиги” на південних територіях України [5]. Ґрунтовним дослідженням з цієї теми є монографія кінознавця М. Братерської-Дронь “Царство Духа і царство Кесаря” в дзеркалі кіноекрана [6]. У даній праці, використавши як кіноматеріал, так і урядові постанови, авторка проаналізувала релігійну тематику в соціокультурному розрізі як радянського, так і пострадянського кіно.

Отже, це питання не знаходить достатнього висвітлення в наукових розвідках: або воно побіжно аналізується в контексті інших засобів пропаганди, або обмежене територіально. Це зумовлює актуальність та перспективність такого напрямку досліджень.

Ми детально зупинимося на антирелігійній пропаганді 1920–30-х рр. бо саме для тих часів характерна активізація влади у справах гонінь на Церкву та її служителів, початковий її етап. Оскільки 1920-ті рр. – період становлення та закріплення радянської влади в Україні, часи НЕПу та українізації, то антирелігійна пропаганда була м'якшою в порівнянні з наступним десятиліттям.

У 1918–1919 рр., під час спроб установлення більшовицької влади в Україні, знімалися численні так звані “агітки” на різні соціально-політичні теми і на антирелігійні зокрема. Значна їх частина не збереглася. Український радянський кінознавець І. Корнієнко наводить приклад ранньої антирелігійної агітки – сатири “Паразит”, знятої у 1919 р. режисером Е. Пухальським в Одесі [7, с. 38].

Була низка інших агітфільмів, наприклад “Казка про попа Панкрата” (інша відома назва – “Про попа Панкрата, про тітку Домну і явлену ікону в Коломні”) 1918 р. режисерів М. Преображенського та А. Аркатова (*іл. 1*). Стрічка збереглася частково. За сюжетом цієї картини отцю Панкрату дісталася бідна парафія, що дуже його засмучувало. Тому він зважився на хитрість: купив на базарі ікону і зарив її в землю, а потім почав розповідати всім про віщий сон тітки Домни. У присутності прихожан ікону дістали із землі й приписали їй цілющі властивості. В результаті за рахунок сусідніх парафій різко збільшився вплив віруючих. Ціка-

*Іл. 1. Кадр з агітфільму “Казка про попа Панкратія”,
реж. М. Преображенський, А. Аркатов (1918 р.)*

вим є той факт, що багато акторів відмовлялися від ролі отця Панкратія в цьому антирелігійному фільмі, тому вона дісталася одному із керівників московського кінокомітету Н. Преображенському, котрий не мав фахової підготовки, будучи інженером за освітою [8].

Фільм “Павуки і мухи” режисера В. Черноблера вийшов на екрани у 1919 р. Картина знімалася на Одеській кінофабриці. Зміст її залишається невідомим (фільм не зберігся). Як зазначають, стрічка була знищена білогвардійцями, однак можна припустити, що ця інформація не є достовірною.

У тому ж 1919 р. режисер Д. Вертов знімає короткометражний документальний фільм “Розпечатання мощей Сергія Радонезького”. В основі сюжету – процес розпечатання мощей у Троїце-Сергіївській лаврі. За наказом В. Леніна більшовики проводили показові розпечатання мощей святих у рамках масштабної антирелігійної програми. Д. Вертов зі знімальною групою фіксували цей процес. На вулиці було багато зівак, прибули і члени виконкому [9]. Стрічка є прикладом того, як вправно із самого початку засоби кінематографу використовувалися з метою антирелігійної пропаганди.

Ліквідація приватного кіновиробництва більшовиками супроводжувалася створенням нової установи, яка отримала назву Всеукраїнський кінокомітет при Головному управлінні політичної освіти (Головполітосвіті). Пізніше, у 1922 р. цей кінокомітет реорганізують у Всеукраїнське фотокіноуправління (далі – ВУФКУ). Головполітосвіта, якій після видання декрету почав підпорядковуватися кінокомітет, була утворена разом із наркоматом освіти у 1919 р. Завдання, які полагали перед нею, були прописані в резолюції X з’їзду партії. У цьому документі

сказано: “Одним з істотних завдань Головополітосвіти є широка постановка, керівництво і сприяння в справі антирелігійної агітації і пропаганди серед широких мас трудящих”, і для більш масового її поширення рекомендовано використовувати всі засоби сучасної техніки, такі як фото, кіно та інше [10, с. 39]. Значна увага приділялася саме пропаганді серед селян [11], адже село, у порівнянні з містом, є більш традиційним за своєю суттю, а отже, і більш релігійним.

Політичні ідеологи розуміли всю важливість використання кіно в цілях пропаганди, спрямованої проти Церкви. Л. Троцький у статті з промовистою назвою “Церква, горілка і кінематограф”, опублікованій в газеті “Правда” у 1923 р., писав про те, що кіно з тими можливостями, які має, може стати конкурентом не лише шинкам, а й Церкві також. Він зазначив, що це суперництво може стати для Церкви фатальним, якщо її відділення від соціалістичної держави доповниться з’єднанням цієї держави із кінематографом. Далі Л. Троцький пояснює яким чином це може статися, описуючи “мінуси” релігії, які, на його думку, полягають у відсутності віри як такої, що люди ходять до церкви виключно через театральні видовищні дійства. Обрядовість має таку силу, що самою лише критикою тут не обійтися, у такій ситуації може знадобитися нова форма дійства та розваги: “Кінематограф розважить, просвітить, вразить уяву і звільнить від потреби переступати церковний поріг” [12], – писав він у своїй статті.

Успішною була антирелігійна комедія російського режисера О. Пантелєєва “Чудотворець” 1922 р., мета якої – показати лицемірство вищого духовенства.

Ця стрічка, по суті, була його єдиною успішною роботою, популярність якої пояснюється вдалою сюжетною лінією, взятою з анекдоту часів царювання Миколи I. Молодий кріпак Веремій Мизгирь за свої витівки йде в солдати й потрапляє до Петербурга. Але прийшли сумні звістки з села: у його батьків померла корова, а наречену Дуню невідступно переслідує прикажчик. Стоячи на варті біля прикрашеної діамантами ікони Казанської Божої Матері та роздумуючи про те, як допомогти батькам і нареченій, Мизгирь зважується на відчайдушний крок. Він розбиває скло ікони та виколупує з віночка богоматері великий камінь-самоцвіт (іл. 2). Коли ж крадіжку виявили, Мизгирь оголошує, що камінь йому

Іл. 2. Кадр із фільму “Чудотворець”, реж. О. Пантелєєв (1922 р.)

Іл. 3. Плакат фільму “Хрест і маузер”, реж. В. Гардін (1925 р.)

квартал. Чорносотенці поширюють чутки про те, що вбивство скоєно євреями в ритуальних цілях. Починається погром. Офіційна влада міста підтримує чорносотенців. Дізнавшись про смерть сина, дівчина помирає, встигнувши розповісти своїй сестрі Марії про зв’язок із священником. Минули роки, радянська влада прийшла до цього містечка. Завербований іноземною розвідкою ксьондз Ієронім переховує групу шпигунів. Але одного разу він випадково зустрів Марію, котра впізнала його і почала вимагати публічного каяття. Під час чергової проповіді Ієронім публічно кається у своїх гріхах і відрікається від духовного сану. В кінці стрічки його спалюють члени шпигунської групи [13].

Режисер П. Чардинін на Одеській кінофабриці зняв антирелігійну стрічку “За монастирською стіною” (1928 р.; фільм не зберігся), де черниці одного з монастирів дореволюційної Росії постають перед глядачем причетними до фабрикації мошей, дітовбивств та розпусти.

Наприкінці 1920-х рр. нотки антирелігійної пропаганди прослідковуються і в журналі “Кіно”. Видання було засноване у 1925 р. ВУФКУ. Ця державна

дала сама Божа Мати. Столицею поширилась чутка про “диво”. А перед вищим духовенством постала дилема: викрити Мизгіря – означає не визнати дива, визнати диво – заохотити злодія. Після обговорення вирішили: вигідніше все-таки признати “диво”: церкві – прибуток, вірі – зміцнення, а іконі – слава.

Такі відомі режисери, як В. Гардін, П. Чардинін теж долучалися до створення кінофільмів антирелігійної тематики.

У 1925 р. на екрани вийшла стрічка В. Гардіна “Хрест і маузер”, мета якої – показати реакційну роль католицького духовенства (іл. 3). Дія фільму починається в дореволюційні роки. У монастирському притулку одного із західних містечок Росії в дівчини-сироти Юлі народжується син від пастиря Ієроніма. Дитину таємно від матері вбивають за наказом батька, а потім підкидають у єврейський

кінематографічна організація визначала орієнтири державної кінематографічної політики і часопис було створено з метою відображення цієї політики в пресі. Поступово журнал перетворився на головний друкований орган українського кіно.

В одному із випусків 1928 р. є історія Г. Воронька “Від аналою до апарата. Бу-вальщина”, де розповідається про режисера Ч, котрий зібрався знімати фільм на тему монастирського життя. Але у зв’язку з тим, що він був далеким від цієї тематики, постала необхідність знайти консультанта. А справа ця нелегка: “Кажуть, що колишній ієродиякон отець Феодосій, що й раніше переховував у своїй келії пляшки, тепер спився остаточно” [14, с. 12]. У самому монастирі відбуваються служби, але проводить їх не ігумен, бо “він уже років десять як вирушив за полкового попа з денікінським військом” [14, с. 12], а звичайний священник. Як сказано в історії, на допомогу режисерові прийшов дякон Л, який перебував у скрутному матеріальному становищі та все шукав собі іншого способу заробітку. До консультацій дякон поставився відповідально: “Під час гри за найменшого відступу актора від життєвої правди, він гарячився, переконуючи режисера. В одному із кадрів, коли ієромонах, що провадив службу в жіночому монастирі, мав поцілувати в церкві під захистом образу святої Варвари сестру Анастасію, дякон Л так захопився виправленням актора, що сам обійняв струнку актрису з смиренними очима” [14, с. 12]. Цей його вчинок став приводом до невдоволення громади. Зібралася церковна рада. “Священник був ображений, що не він заробляє гроші за консультацію, сказав, що церковний статут забороняє присутність на «мирських» видовищах, а не те що приймати в них участь” [14, с. 12]. Диякону погрожують виключенням із громади. На свій захист він говорить, що кіно є майже другою церквою і що він своєю допомогою в постановці фільму очищує церкву від розпусти, яка коїться за її стінами. На це голова ради відповів йому, що зараз люди воліють ходити не до церкви, а в кіно, а такі фільми призведуть до того, що скоро взагалі приходити перестануть. Отож дякона таки виключили зі спільноти. “Другого дня з’явився дякон з похиленою головою: – відрекли мене від церкви... візьміть до кіно” [14, с. 12].

У цій історії, як бачимо, вміщено дуже багато “вад” священнослужителів, вони постають перед читачем п’яницями, жадібними, розпусними, державними зрадниками тощо.

Грудневий випуск часопису “Кіно” 1929 р. повідомляв про відкриття у Харкові науково-культурного кінотеатру в стінах колишньої церкви: “Робітнича громадськість Харкова урочисто вітала відкриття нового культурного закладу. На великому мітингу, що зібрався під церквою, численні промовці визначали величезну вагу перемоги радянської культури над релігійними забобонами” [15, с. 5].

На сторінках “Кіно” активно висвітлювалося обговорення тематичного плану на 1930–1931 рр. Серед основних напрямів нового плану антирелігійні фільми виділялись в окрему частину [16, с. 166], це свідчило про важливість цього жанру для влади.

У 1930-ті рр. рівень антирелігійної кампанії став значно жорсткішим. Поряд із репресіями на екрани виходять усе нові й нові кінострічки. У 1930 р. з’явився фільм “Свято святого Йоргена” режисера Я. Протазанова. Знятий він був за мотивами однойменного роману датського письменника Г. Бергстеда. За сюжетом двоє шахраїв тікають із в’язниці. Змішавшись із натовпом парафіян, герой Коркіс разом зі спільником Шульцем опиняються біля храму. При вигляді грошей, які залишаються в кишенях служителів церкви, Коркіс задумує чергову авантюру. Один із них видає себе за святого Йоргена, творить чудеса на очах у публіки, і після тривалого торгу зі служителями церкви герої покидають місто [17]. Фільм знімався як німий, але в 1935 р. був озвучений.

У кінострічках середини 1930-х рр. “Щастя” [18] О. Медведкіна (1934 р.) та “Засуджені” Є. Черв’якова (1935 р.) розкривається тема черниць в антирелігійному ключі. В останньому фільмі вони разом з іншими засудженими перебувають на будівництві “Біломорканалу”. За сюжетом кримінальні елементи стають на шлях трудового виправлення, а от черниці – ні [19, с. 74].

У фільмі С. Ейзенштейна “Бежин луг” (1937 р.), центральною темою було оспівування колективізації, на тлі історії про П. Морозова. Треба було показати і те, що релігійне життя відходить у минуле. Фільм цей не зберігся, бо через критику партійних можновладців так і не був знятий до кінця. Пізніше, за часів Другої світової війни, незмونتований матеріал фільму було втрачено. Чорновий варіант відновили у вигляді фотофільму, який зараз є у вільному доступі [20]. У залишках матеріалів містяться кадри, на яких радісні селяни виносять з будівлі храму церковні прикраси [20].

Подібна сцена є і в стрічці вже згадуваного Д. Вертова “Симфонія Донбасу” – першому українському звуковому фільмі [21], який вийшов на екрани у квітні 1931 р., де будівля церкви, зусиллями місцевих жителів перетворюється на клуб (іл. 4–5).

Отже, у більшості цих кінострічок – як в агітках, так і в художніх фільмах, ми бачимо критику, спрямовану на перемогу нового радянського ладу над старим забобонним. Лінії сюжету різні, автори намагалися віднайти нові форми відображення “помилкового” релігійного шляху. Однак характерні риси, якими

Іл. 4–5. Кадри із фільму “Симфонія Донбасу”, реж. Д. Вертов (1931 р.)

наділялися церковні служителі, їхні “приховані вади” були однаковими. Над фільмами працювали, здебільшого, російські режисери, частина з них була знята на українських кінофабриках. Стрічки, створені на території Росії, демонструвалися у всіх радянських республіках.

Здатністю кіно є не просто відображення реальності, а створення певних образів, у яких ті чи інші риси буття загострюються відповідно до ідеологічних та політичних завдань. Для створення фіктивної реальності кіно виявилось найбільш придатним з усіх видів мистецтва завдяки своїй доступності широкій публіці, візуалізації, можливості впливу на свідомість, тому воно активно використовувалось у цілях антирелігійної пропаганди від початку встановлення радянської влади в Україні.

1. Росляк Р. Більшовики й український кінематограф: деякі аспекти державної політики в перші роки радянської влади // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2015. Вип. 17. С. 88–92.

2. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 12. С. 234–256.

3. Шустак І. Вплив антирелігійної пропаганди на населення Західних областей УРСР у 1958–1964 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / гол. ред. І. Зуляк; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль: [ТНПУ], 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 2. С. 66–70.

4. Кіндрачук Н. Релігійні переслідування українців упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 52–55.

5. Маринченко Г. М. Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів хрущовської “відлиги” (за матеріалами Південних областей УРСР) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. Миколаїв, 2013. Вип. 3(35). С. 142–146.

6. Братерська-Дронь М. Т. Царство Духа і царство Кесаря в дзеркалі кіноекрана. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. 92 с.

7. Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво 1917–1929 АН УРСР. Київ, 1959. 143 с.

8. Лебедев Н. А. Очерки истории кино СССР. Немое кино: 1918-1934 годы. Москва: Искусство, 1965. 373 с. URL: <http://bibliograph.com.ua/kino/9.htm> (дата звернення – 23.01.2019).

9. “Розпечатання мощей Сергія Радонезького”. Документальний фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=dy2oulA7hFs> (дата звернення – 23.01.2019).

10. Із резолюції Х з’їзду РКП(б) “Про Головполітосвіту і агітаційно-пропагандистські завдання партії” від 15 березня 1921 р. // Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 рр.: зб. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1979. С. 38–39.

11. Із огляду Центрального Комітету незаможних селян про стан антирелігійної пропаганди та політико-освітньої роботи на селі. Кінець 1925 р. // Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 рр.: зб. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1979. С. 425–427.

12. Троцкий Л. Водка, церковь и кинематограф. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl914.htm> (дата звернення – 24.01.2019).

13. “Хрест і маузер”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XZ4T0mBV350> (дата звернення – 22.01.2019).
14. Воронько Г. Від аналою до апарату: (бувальщина): [кіно й релігія] // Кіно. 1928. № 12 (48). Груд. С. 12.
15. Кіно замість церкви [у Харкові] // Кіно. 1929. № 23/24 (71/72). Груд. С. 5.
16. Бучко Р., Волошенюк О., Дорошенко А. та ін. Історія українського кіно: у 5 т. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2016. Т. 2: 1930–1945. 448 с.
17. “Свято святого Йоргена”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=04k-6aN73S8> (дата звернення – 25.01.2019).
18. “Щастя”. Художній фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jLwwTewmU3I> (дата звернення – 25.01.2019).
19. Братерська-Дронь М. Т. Релігійна тематика на екрані: духовний аспект // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2014. Вип. 15. С. 74–81.
20. “Бежин Луг”. Фотофільм. 3 20 хв. до 22 хв. 10 с. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HSLdkyG-hGE> (дата звернення – 23.01.2019).
21. “Симфонія Донбасу. Ентузіазм”. Документальний фільм. 3 10 хв. 49 с. до 18 хв. 25 с. URL: www.youtube.com/watch?v=bcHCxz1kxxc (дата звернення – 25.01.2019).

Валерій Нестеренко, Валерій Сторчовий

Римо-католицька церква на Кам’яниччині в період Другої світової війни

Діяльність релігійних громад на території радянської України під час Другої світової війни продовжує залишатись малодослідженою у вітчизняній історичній науці та краєзнавстві. Зовсім мало є робіт про становище Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) у цей період в різних регіонах УРСР. Наша робота присвячена висвітленню умов існування римо-католицьких громад на теренах утвореної у 1937 р. за наполяганням Й. Сталіна Кам’янець-Подільської області – території сучасної Хмельницької області.

Дана проблематика частково вже знайшла своє відображення у працях передовсім польських істориків. Так, Й. Шиманський у своїй ґрунтовній монографії у перших розділах проаналізував становище в час війни римо-католицьких громад на теренах Вінницької області [1]. Частково він розглянув і досліджуваний нами регіон. У спогадах римо-католицьких священиків, зокрема ксьондза Й. Кучинського, є також цікаві свідчення про умови існування даної конфесії на Кам’яниччині [2].

Частково ми торкнулись досліджуваної проблематики у нашій попередній науковій розвідці [3]. Однак, загалом ця тематика продовжує залишатись маловідомою для наукової громадськості та широкого загалу дослідників.